
Kant's View among Theories Governing the Relationship between Religion and Ethics

---

Habibbolah Kazemkhani (corresponding author)

*Assistant Professor of Islamic Education Department, Azarbaijan Shahid Madani University,
Tabriz, Iran. kazemkhani@yahoo.com*

Ismail Saadati Khamseh

*Associate Professor of Theology Department, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.
E.skhamseh@yahoo.com*

Jalal Peykani

*Associate Professor of Philosophy Department, Payame Noor University, Tabriz, Iran.
jpaykani@yahoo.com*

Abstract

As we know, one of the most important theories concerning the relation between religion and Morality belongs to Immanuel Kant. In this paper, after presenting some of the outstanding ideas on the relation between religion and morality, we introduce Kant's theory. In first stage, his distinction between revealed religion and historical religion and his interpretation of religion makes it difficult to find his own creative view. Finally it will be known that the relation between Kantian morality and revealed religion is a non-historical one; they are two distinguished things and have no same origin. But through rational interpretation of revealed religion they could be compatible. But if his morality examined by the religion of they would be dual, each one has a separate origin and finally, the religion of practical reason would be depended on morality. In kants opus postumum, God is the same as practical reason and moral perfection and real happiness which is the prefect manifestation of practical reason in phenomenal realm, could be achieved in the moral commonwealth society.

Keywords: Religion, Morality, Immanuel Kant, The Religion of Practical Reason, The Religion of Revealed and Historical.

Type of Article: **Original Research**

Received date: 2021.7.26

Accepted date: 2021.12.7

DOI: [10.22034/jpiut.2021.47195.2915](https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.47195.2915)

Journal ISSN (print): 2251-7960 ISSN (online): 2423-4419

Journal Homepage: www.philosophy.tabrizu.ac.ir

The relationship between religion and ethics has long been the subject of debate among scholars, including philosophers of religion and morals, and still continues. These scholars usually examine the relationship between religion and morals from two perspectives: "historical and scientific", that is, the realized relationship in the outside world, and "logical-theoretical", that is, the possible logical relationship. From a "logical-theoretical" point of view, different views on the relationship between religion and morals have been presented by thinkers. In this article, in order to determine Kant's position comparing to the theories on the relationship between religion and morals, after a brief reference to the background of the discussion, first the most important theories on the relationship between religion and morals have been explored. Then, by combining those theories and divisions, we have presented a comprehensive formulation of the relationship between religion and morals. This reveals where Kant's position lies in this division.

It is true that it is difficult to determine Kant's view because of the distinction he makes between revealed religion and his own definition of religion. But by applying Kant's position to a comprehensive formulation of the relationship between morality and religion, it becomes clear that Kant's position can be applied and measured from two perspectives. In other words, if the relationship between morality and revealed religion is considered by Kant, according to our new and comprehensive formulation, it must be said that first of all, the relationship between morality and revealed religion is non-historical. Secondly, it has a duality (contrast theory). Because Kant's moral philosophy is based on autonomy. Thirdly, they are independent of each other in terms of origin and are not related in this respect. Fourth, based on the possibility of rational interpretation of all the contents of the revealed religion, there is the possibility of general compatibility. But as far as the relation of morality with the religion of practical reason (natural religion) is our concern, we can say that firstly, the relation between these two is non-historical; Secondly, they are dual; thirdly, they have a same origin and have no independent origin, and in this respect they are related to each other.

Fourthly, religion is dependent to morality. Fifth, this dependence is practical in terms of reason.

Moreover, according to the doctrine stated in Kant's *opus postumum*, his moral system is a religious system in disguise, which has its origins in the world of nomenclature and rational essence and its emergence and manifestation is in the world of phenomena; A world whose creator is, on the one hand, a theorist, and on the other, a god who is the same as practical reason. In this aspect of his theory, a kind of internal incompatibility is evident; The incompatibility is the emergence of a conflict between the rational system and individual moral freedom, or between Wolffian rationalism and pious individualism.

From this, it can be concluded that Kant did not contradict his claim that morality is independent of religion, and at the same time that this independent morality ultimately leads to religion. Where Kant emphasizes moral independence from religion, he means historical and revelatory religion. Because in Kant's moral system, man is an autonomous being and due to the existence of elements prior to experience in his identification system, is capable to issue moral judgments in the form of a priori written propositions which are valid and binding at all time and places and for every person. Where Kant says: self-founded morality necessarily and inevitably leads to religion, he means the religion of practical reason, not the religion of history and revelation. Thus, by recognizing and determining the meaning of the word "religion" in Kant's two above-mentioned claims, the apparent conflict is eliminated and they can be combined with each other.

References

- Bartley III, William W. (1971) *Morality and Religion*, MacMillan, St. Martin's Press.
- Berg, J. (1991) "How could Ethics Depend on Religion?" in Peter Singer (ed.) *A Companion to Ethics*, Oxford:
- Kant, Immanuel (1998) *Religion Within The Boundaries of Mere Reason and Other Writings*, Trans. & edit. Allen W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, Immanuel (1996) *Critique of Practical Reason*, Trans. & edit. Cambridge: Cambridge University Press.

مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز

سال ۱۶ / شماره ۳۸ / بهار ۱۴۰۱

جایگاه نظر کانت در میان نظریه‌های ناظر بر روابط دین و اخلاق

حبیب‌الله کاظم‌خانی (نویسنده مسئول)

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. kazemkhani@yahoo.com

اسماعیل سعادت‌ی خمسه

دانشیار گروه الهیات، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. E.skhamseh@yahoo.com

جلال پیکانی

دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه پیام نور، تبریز، ایران. jpaykani@yahoo.com

چکیده

چنانکه می‌دانیم، کانت یکی از مهمترین نظریه‌ها را درباره نسبت میان دین و اخلاق ارائه کرده است. توضیح و تحلیل موضع کانت در خصوص نسبت میان اخلاق و دین و تعیین جایگاه آن با معرفی مهمترین آراء مطرح در این خصوص آغاز می‌شود تا از این رهگذر موقف و موضع کانت کشف و تعیین گردد. تعیین و تشخیص موضع کانت به سبب تمایزی که میان دین وحیانی و تاریخی و دین طبق تلقی و تفسیر خود می‌گذارد، در بدو نظر دشوار می‌نماید. نهایتاً معلوم می‌شود که رابطه اخلاق کانتی با دین وحیانی رابطه‌ای غیرتاریخی است؛ دوگانگی میانشان حاکم است و منشأ واحدی ندارند؛ ولی با تفسیر عقلانی دین وحیانی سازگاری میان آن‌ها امکان‌پذیر است. ولی اگر اخلاق کانتی با دین عقل عملی سنجیده شود، رابطه آن دو غیرتاریخی بوده و میان آن‌ها دوگانگی برقرار است؛ از حیث منشأ مستقل از هم بوده و دین عقل عملی وابسته به اخلاق خواهد بود. در اثر منتشره پس از مرگ خدا همان عقل عملی است و کمال اخلاقی و سعادت حقیقی که ظهور کامل عقل عملی در عالم پدیدار است در جامعه مشترک‌المنافع اخلاقی تحقق می‌یابد.

کلید واژه‌ها: دین، اخلاق، کانت، دین عقل عملی، دین وحیانی و تاریخی.

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۱۶

۱. مقدمه

دین و اخلاق به مثابه دو عنصر مؤثر در حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها، همواره همراه آنان بوده و هستند؛ اما چگونگی مناسبات آن دو از جمله مسایل مهمی است که از دیرباز با عناوین و تعابیر گوناگونی چون: حُسن و قُبْح عقلی و شرعی، نسبت احکام اخلاقی و احکام الهی، مرجعیت خداوند و زندگی اخلاقی، معمّای اوتیفرون و نظایر این‌ها، ذهن و ضمیر محققان از جمله فیلسوفان دین و اخلاق و نیز متکلمان یا الهی‌دانان را به خود مشغول کرده است. از این رو، این مسأله امروزه به یکی از مهم‌ترین مسایل مشترک فلسفه دین، فلسفه اخلاق و کلام(الهیات) بدل گردیده است(پترسون، ۱۳۷۹: ۴۲۷-۴۶۱؛ دیویس: ۱۳۹۲: ۲۱۵-۲۳۷؛ اتکینسون، ۱۳۹۱: ۱۴۵-۱۵۰)

برخی از کسانی که به تحقیق در چند و چون روابط دین و اخلاق پرداخته‌اند و اکنون هم بدان اهتمام دارند، معتقدند که روابط میان آن دو را می‌توان از دو منظر و دیدگاه «تاریخی - علمی» یعنی ارتباط محقق در عالم خارج و دیدگاه «منطقی - نظری» یعنی ارتباط منطقی ممکن مورد بررسی و کاوش قرار داد: منظور از دیدگاه «تاریخی - علمی» این است که دو پدیده دین و اخلاق در مقام عمل و واقع در طول تاریخ بشری چه ربط و نسبتی با یکدیگر داشته‌اند؛ و مراد از دیدگاه «منطقی - نظری» آن است که به لحاظ نظری و منطقی چه شقوق ممکن میان دو پدیده دین و اخلاق می‌توان تصور نمود، فارغ از اینکه هر یک از آن شقوق طرفدارانی داشته باشد یا نه؟ باز باید دید که هر یک از آن شقوق چه نقاط ضعف منطقی و نظری دارند و سرانجام چه شقی از آن‌ها قابل دفاع است؟(سیدقربشی، ۱۳۸۱: ۱۲؛ دانش، ۱۳۹۲: ۶۲)

اگر این مبنا را بپذیریم، باید گفت که در مطالعه و پژوهش نظری و منطقی روابط میان دین و اخلاق با پرسش‌هایی از این دست مواجه هستیم: اخلاق و دین، گذشته از رابطه تاریخی‌شان، به لحاظ غیرتاریخی(فلسفی و منطقی و ...) چه ربط و نسبت‌هایی با یکدیگر دارند؟ یعنی، آیا دین و اخلاق هر دو یک چیزند؟ یعنی دین همان اخلاق و اخلاق همان دین است؟ یا برعکس، دین و اخلاق دو چیزند. و اگر دو چیزند، آیا آن دو با هم ربط و نسبتی دارند یا نه؟ و چنانچه دین و اخلاق دو نهاد کاملاً جدا باشند، آیا آن دو با هم سازگارند یا ناسازگارند؟ در صورتی که سازگار باشند، سازگاری و ناسازگاری‌شان با یکدیگر کلی است یا جزئی؟ و چنانچه به رغم استقلالشان، با هم

نسبتی داشته باشند، این نسبت چه نوع ربط و نسبتی است؟ آیا دین منشأ اخلاق است؟ یا برعکس، اخلاق سرچشمه دین است؟ در هر دو صورت اخیر، آیا این وابستگی‌ها از نوع وابستگی زبان‌شناسانه است یا وجودشناسانه یا روان‌شناسانه یا عقلانی یا ... است؟ و ...

برای تعیین و تشخیص جایگاه موضع کانت در میان نظریات ناظر بر روابط دین و اخلاق، پس از اشاره کوتاه به پیشینه بحث رابطه دین و اخلاق، ابتداءً مهمترین نظریات ناظر بر روابط دین و اخلاق را تحت عنوان «انحای نسبت دین و اخلاق» مطرح می‌کنیم. سپس با تلفیق آن نظریات و تقسیم‌بندی‌ها، صورت‌بندی جامعی از انحای روابط دین و اخلاق ارائه می‌کنیم و پس از تقریر مدعیات اصلی کانت در باب نسبت اخلاق و دین به تطبیق دیدگاه وی با صورت‌بندی جامع از روابط دین و اخلاق می‌پردازیم. بدین ترتیب آشکار می‌شود که موضع کانت در کجای این تقسیم‌بندی قرار می‌گیرد.

هرچند در عصر حاضر در غرب این مسأله تا حدّ زیادی به نفع دیدگاه‌های قائل بر استقلال اخلاق از دین تمام شده است، ولی در ایران معاصر مسأله همچنان معرکه آراء و دیدگاه‌های گوناگون است و یکی از داغ‌ترین مباحث، هم در فضای دانشگاهی و هم در فضای روشنفکری، همین است. بنابراین، روشن ساختن اقسام روابط قابل تصور میان اخلاق و دین در وضوح بخشیدن به مباحثی که ذکرشان رفت، بسیار مفید خواهد بود. از سوی دیگر، به دلیل اهمیت محوری کانت در فضای فلسفی و فکری پس از خود و همچنین جایگاه او در گروه‌های فلسفه دانشگاه‌های ایران اهمیت این پژوهش دو چندان خواهد شد.

۲. پیشینه بحث از نسبت اخلاق و دین؛ مروری تاریخی

از مطالعه آثار و منابع مکتوب چنین برمی‌آید که سابقه بحث جدی درباره رابطه دین و اخلاق، همانند بسیاری از مباحث فلسفی دیگر، به یونان باستان برمی‌گردد. زمانی که سقراط در ضمن گفتگویی از اتیفرون می‌پرسد: «آیا چون خدا به چیزی امر کرده است آن چیز خوب است، یا چون آن چیز خوب است خدا به آن امر کرده است؟» (افلاطون، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۵). سقراط با این پرسش خود، مسأله‌ای را پی‌ریزی کرد که از آن زمان تاکنون همواره محور مباحث فیلسوفان اخلاق و متکلمان و متألهان قرار گرفته است. عده‌ای شق نخست را برگزیده و به اخلاق دینی معتقد شده‌اند،

و پاره‌ای‌گزینۀ دوم را انتخاب کرده و به دیدگاه‌هایی معتقد شده‌اند که تا حدّ زیادی یا به استقلال اخلاق از دین مبتنی هستند و یا بدان منتهی می‌شوند. خود فیلسوفان یونان باستان شق اخیر را اختیار کردند. ولی در قرون وسطی فیلسوفان و متکلمان مسیحی در تبیین رابطه دین و اخلاق راه‌های متفاوتی را برگزیدند. گروهی از این متفکران مانند آگوستین، آنسلم، آبلار و اکام طرفدار اخلاق مبتنی بر دین و به تعبیر دیگر، مبتنی بر اخلاق کلامی یا اخلاق متکی بر اراده و فرمان الهی شدند. اینان، ارزش‌های اخلاقی را بازتابی از قوانین ازلی الهی می‌دانند. مثلاً آگوستین با بهره‌گیری از داستان حضرت ابراهیم(ع) در ذبح فرزندش اسحاق (بنا به اعتقاد مسیحیان) نشان می‌دهد که چگونه فعل ناپسندی چون قتل یک بی‌گناه می‌تواند با اراده الهی، به عمل اخلاقی و الزامی مبدل شود. گروهی دیگر مانند آکویناس استقلال اخلاق از دین و وجود حقوق طبیعی را می‌پذیرفتند؛ هرچند علاوه بر فضایل مطرح در اخلاق سکولار یونانی به فضایل دیگری مانند ایمان، امید، عشق و نیکوکاری نیز تحت عنوان فضایل الهیاتی قابل بودند. در دوران جدید، این داستان دوباره تکرار می‌شود. کسانی چون دکارت، لوتر، کالون، کارل بارت، امیل برونر، کی‌یرکگارد قابل به نظریه امر الهی شدند و جمعی مانند هابز، اسپینوزا، هیوم، کانت، نیچه، مارکس و... به دلایل مختلفی بر استقلال اخلاق نسبت به دین پای فشردند(دانش، ۱۳۹۲: ۲۴-۴۱؛ فزایی، ۱۳۹۲: ۳۱-۳۶). مجموع این بحث‌ها و نزاع‌ها در این زمینه سبب گشته است که امروزه گروهی از متفکران خصوصاً فیلسوفان دین و اخلاق آن را در کانون توجه خود قرار دهند و بطور جدّی بکاوند و با توجه به طرز تلقی‌شان از اخلاق و دین انحای ارتباطات (منطقی، تاریخی و...) آن دو را کشف نمایند.

۳. انحای نسبت اخلاق و دین

نویسندگان و محققینی که در باب چگونگی مناسبات اخلاق و دین تحقیق و تأمل کرده‌اند، بر سر یک نوع دسته‌بندی اتفاق نظر ندارند، بلکه هر کدام از جهتی و بنا به هدفی که از پژوهش‌شان و نیز طرز تلقی‌شان از دین و اخلاق داشته‌اند تقسیم‌بندی‌هایی را در باب رابطه آن دو عرضه کرده‌اند. ما در اینجا به چند نمونه از مهمترین دسته‌بندی‌های ارایه شده از سوی پژوهشگران اشاره می‌کنیم و آنگاه با تلفیق و جرح و تعدیل آن‌ها دسته‌بندی جامعی از روابط دین و اخلاق ارایه می‌کنیم و

پس از آن نسبت موضع و دیدگاه کانت را با آن‌ها می‌سنجیم:

ویلیام فرانکنا در مقاله «یا اخلاق منطقاً وابسته به دین است؟» سه نوع رابطه الف) تاریخی یا علی ب) روان‌شناختی یا انگیزشی و ج) منطقی یا توجیهی دین و اخلاق را از یکدیگر تمیز می‌دهد (Frankena, 1981: 14-33). جاناتان برگ در مقاله‌ای با عنوان «چگونه اخلاق به دین وابسته است؟» دسته‌بندی دیگری از انواع روابط ممکن بین دین و اخلاق عرضه می‌کند که عبارت است از الف) رابطه وجودشناسانه ب) رابطه مفهومی یا زبان‌شناسانه ج) رابطه تلازم د) رابطه معرفت‌شناسانه و رابطه روان‌شناسانه (Berg, 1991: 525-533) و کسانی با تلفیق و با کمی حک و اصلاح تقسیم‌بندی‌های فوق، تقسیم‌بندی دیگری ارائه کرده‌اند. مطابق این تقسیم‌بندی بسته به اینکه اخلاق امری وابسته و متکی به دین دانسته یا برعکس دین وابسته به اخلاق تلقی شود، روابط متنوعی بین دین و اخلاق می‌توان فرض کرد. این وابستگی (اخلاق به دین و دین به اخلاق) در قلمروهای متفاوتی قابل طرح است که مهمترین آن‌ها عبارتند از:

الف) وابستگی زبان‌شناسانه اخلاق به دین و بالعکس: وابستگی زبان‌شناسانه اخلاق به دین به این معناست که همه یا بخشی از مفاهیم اخلاقی صرفاً در قالب مفاهیم دینی قابل تعریف‌اند. یعنی فی‌المثل «خوبی» یا «درستی» اخلاقی، مفهوماً و به لحاظ معنایی معادل است با «آنچه که خدا بدان امر کرده است.» و منظور از وابستگی زبان‌شناسانه دین به اخلاق این است که مفاهیم اخلاقی در تعریف پاره‌ای از مفاهیم دینی مأخوذند. مثلاً در تصویری که در ادیان الهی از خدا عرضه می‌شود، فضایل اخلاقی مانند عدالت، مهربانی، خیرخواهی و ... مأخوذ است. بر این اساس مفهوم خدا بدون این اوصاف، مفهومی پارادوکسیکال می‌نماید.

ب) وابستگی وجودشناسانه اخلاق به دین و بالعکس: وابستگی وجودشناسانه اخلاق به دین به این معناست که «خوبی و بدی و/ یا درستی و نادرستی اخلاقی یک فعل متوقف بر تعلق امر و نهی خداوند بدان فعل است.» به عبارت دیگر، اراده تشریحی خداوند، منشأ وجودی ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی است. اما وابستگی وجودشناسانه دین به اخلاق می‌تواند هم به معنای عام باشد و هم به معنای خاص. وابستگی دین به اخلاق به معنای عام به این معناست که هدایت دینی بشر، ارسال پیامبران و رسولان و انزال کتاب‌های آسمانی از سوی خداوند از اوصاف و فضایل

اخلاقی او سرچشمه می‌گیرند و اگر خدا فاقد این فضایل می‌بود، نه دینی در کار بود نه پیامبری و نه کتابی. و وابستگی دین به اخلاق به معنای خاص به دو معناست: بر طبق معنای اول، ارزش‌های اخلاقی در سلسله علل احکام شرعی قرار می‌گیرند و شریعت، یعنی مجموعه احکام شرعی در لوح محفوظ، از ارزش‌های اخلاقی که در فوق آن به عنوان علت قرار دارند، سرچشمه می‌گیرد. اما بر طبق معنای دوم، اگرچه احکام شرعی همواره از ارزش‌های اخلاقی سرچشمه نمی‌گیرند، اما شریعت با ارزش‌های اخلاقی مخالف نیست، یعنی چارچوبی اخلاقی دارد و احکام شرعی چارچوب‌های اخلاقی را نقض نمی‌کنند.

ج) **وابستگی عقلانی اخلاق به دین و بالعکس:** وابستگی عقلانی اخلاق به دین به این معناست که کشف و فهم گزاره‌ها یا تعبیرات اخلاقی مسبوق به برخی باورها و معرفت‌های دینی در مرحله پیشین است. یعنی بدون پذیرفتن آموزه‌ها و اعتقادات دینی در باب زندگی پس از مرگ و پاداش و مجازات‌های اخروی، تعهد اخلاقی و مراعات حقوق و وظایف اخلاقی کاری نامعقول است. و وابستگی عقلانی دین به اخلاق یعنی اینکه عقلانیت تعهد دینی مرهون اخلاق است. در واقع، این نوع وابستگی در قالب سؤال‌هایی از این قبیل قابل طرح است که: «آیا اطاعت از خدا اخلاقاً واجب است؟» یا «آیا حق اطاعت خدا بر بندگان خود حقی اخلاقی است؟»

د) **وابستگی روانشناسانه اخلاق به دین و بالعکس:** وابستگی روانشناسانه اخلاق به دین بدین معناست که تنها باورهای دینی می‌توانند انگیزه لازم برای مراعات ارزش‌ها و بایدها و نبایدهای اخلاقی را در ذهن و ضمیر آدمی پدید آورند. در واقع، در این مرحله سخن از «عمل» به میان می‌آید و مراد این است که التزام و عمل به مقتضای تعبیرات و الزامات اخلاقی متوقف بر گزاره‌های دینی است و «مقصود از وابستگی روان‌شناسانه دین به اخلاق این است که انگیزه انسان‌ها در رویکرد به دین و پذیرش آن و در انتخاب مدل دینی زندگی و پیروی از دستورات دینی، صرفاً و منحصرأ انگیزه‌ای اخلاقی است یا باید باشد.» (فناپی، ۱۳۹۲: ۱۰، ۱۲، ۱۱۱، ۱۵۸، ۱۴۴، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۲؛ دانش، ۱۳۹۲: ۱۲).

عده‌ای نیز بر این باورند که به لحاظ نظری و منطقی، در یک تقسیم‌بندی اساسی و کلی بر اساس دو مؤلفه استقلال و سازگاری، می‌توان گفت که دین و اخلاق یا مستقل از یکدیگرند یا

غیرمستقل از یکدیگرند. اگر مستقل از یکدیگر باشند، یا الف) سازگاری کلی با یکدیگر دارند، یا ب) ناسازگاری کلی با یکدیگر دارند، یا ج) سازگاری و ناسازگاری جزئی^۱ با یکدیگر دارند. اگر غیر مستقل از یکدیگر باشند، یا الف) اخلاق از دین گرفته شده است و بالعکس؛ یعنی اخلاق و دین هویت واحد دارند. یا ب) اخلاق از دین متخذ است، ولی نه بالعکس؛ یعنی اخلاق جزئی از دین است. یا ج) دین از اخلاق متخذ است، ولی نه بالعکس؛ یعنی دین جزئی از اخلاق است (سیدقربیشی، ۱۳۸۱: ۱۱-۱۲).

برخی نیز معتقدند که رابطه دین و اخلاق اینگونه است که الف) دین و اخلاق با یکدیگر اتحاد دارند. خواه مراد از یگانگی، یکی بودن دین و اخلاق باشد خواه مراد از آن این باشد که اخلاق بخشی از دین است و یا به این معنا باشد که دین جزوی از اخلاق است. ب) دین و اخلاق با یکدیگر تباین دارند. خواه به معنای استقلال دین و اخلاق باشد، خواه به معنای تنافر جزئی دین و اخلاق باشد و چه به معنای تنافر کلی دین و اخلاق باشد. ج) دین و اخلاق با یکدیگر تعامل دارند. یعنی هم اخلاق در دین تأثیر دارد و هم دین در اخلاق (عالمی، ۱۳۸۹: ۵۸، ۵۹، ۶۳، ۹۶، ۱۳۰، ۱۵۱، ۱۹۴، ۲۰۲).

همچنین، اعتقاد کسانی بر این است که دین و اخلاق با هم ارتباطی ندارند، چون اصولاً هر دو یک چیزند. این گروه به هویت [هو هویت یا این همانی] دین و اخلاق حکم کرده‌اند و هر دو را یک گرایش دانسته‌اند. یعنی هر کس که دینی است، اخلاقی هم هست و هر که اخلاقی است، دینی هم هست. اما اگر دین و اخلاق دو پدیده باشند، به دو دسته عمده تقسیم می‌شوند: یا این دو پدیده، با هم ربط و نسبتی ندارند؛ یعنی هر کدام به حوزه‌های مختلفی مربوط می‌شود و هیچ یک نفیاً یا اثباتاً به یکدیگر ربطی ندارند. دین غیر از اخلاق است، به این معنا که اخلاق نه کل دین است و نه جزئی از دین و بالعکس دین نه کل اخلاق است و نه جزئی از اخلاق. یا این دو با هم ارتباط دارند که خودشان به چهار دسته قابل تقسیم‌اند. ۱) یا ارتباطشان ستیزه‌جویانه کلی است، یعنی دین غیر از اخلاق است، یعنی دین با اخلاق مخالف است و اخلاق با دین مخالف است. یعنی هیچ بخشی از دین با اخلاق سازگار نیست. ۲) یا ستیزه‌جویانه جزئی است، یعنی دین تا حدی با اخلاق ناسازگار است و تبعاً اخلاق هم تا حدی با دین ناسازگار است. به طور کلی نمی‌توان گفت

کل دین با کل اخلاق ناسازگار است و کل اخلاق با کل دین. (۳) یا آشتی‌جویانه جزئی است. یعنی این دو تا حدی با هم آشتی دارند؛ یعنی نمی‌توان گفت کاملاً با هم آشتی دارند، ولی تا حدی دین با اخلاق آشتی دارد و تا حدی هم اخلاق با دین آشتی دارد. (۴) یا آشتی‌جویانه کلی است. یعنی به طور کلی با هم آشتی دارند. دین و اخلاق هیچ‌جا با هم منافات ندارند (ملکیان، ۱۳۸۷: ۱۲-۱۶).

برایان دیویس در کتاب *درآمدی بر فلسفه دین* معتقد است که اغلب پاسخ‌های داده شده به مسأله چند و چون ارتباط اخلاق و دین را می‌توان در سه نظریه جا داد: (۱) اخلاق به نوعی دین را تأیید می‌کند. یعنی اخلاق ذاتاً به گونه‌ای است که اعتقاد به خدا را معقول جلوه می‌دهد. (۲) اخلاق به نوعی مندرج در دین است. یعنی اخلاقی بودن بخشی از متدین بودن است. خواه به این معنا باشد که اخلاق به دلیل آنکه خدا همواره آنچه را به لحاظ اخلاقی تکلیف‌آور است اراده می‌کند و خواه بدین معنا باشد که اخلاق به علت آنکه اراده خدا با فعل الزام آور اخلاقی هم‌معناست در دین مندرج است. (۳) دین و اخلاق مخالف یکدیگرند (دیویس، ۱۳۹۲: ۲۱۵-۲۲۲).

علاوه بر این‌ها کسانی چون بارتلی در کتاب خود به نام اخلاق و دین با قید این نکته که رابطه منطقی میان دو شیء از دو حالت اشتقاق‌پذیری و سازگاری یا عدم این دو خارج نیست، شش رابطه محتمل میان دین و اخلاق را مطرح می‌سازد: «(۱) دین و اخلاق قابل اشتقاق از یکدیگر و عین هم‌اند. در این حالت این دو هویت واحدی داشته و میان آن‌ها رابطه تساوی و این همانی برقرار است. (۲) اخلاق قابل اشتقاق از دین و بخشی از آن است. در این شق، اخلاق جزئی از شاکله دین است. (۳) دین از اخلاق اشتقاق‌پذیر و بخشی از آن است. (۴) دین و اخلاق غیرقابل اشتقاق از یکدیگر، اما سازگارند. (۵) دین و اخلاق از یکدیگر اشتقاق‌پذیر نبوده، باهم ناسازگاری جزئی دارند. یعنی برخی از اجزای دین با برخی بخش‌های اخلاق سازگاری ندارد و برعکس. ۶- دین و اخلاق، غیرقابل اشتقاق و کاملاً با یکدیگر ناسازگارند. یعنی نسبت منطقی میان آن‌ها، مانع‌الجمع است» (Bartley III, 1971: 1-2؛ دانش، ۱۳۹۲: ۶۴-۶۷).

۴. صورت‌بندی جامع از رابطه دین و اخلاق؛ صورت‌بندی پیشنهادی

چنانکه گذشت، صورت‌بندی واحدی از روابط دین و اخلاق میان محققان وجود ندارد. نگارندگان بر این باورند که با ادغام و تلفیق صورت‌بندی‌های فوق می‌توان به یک صورت‌بندی جامعی در

باب رابطه دین و اخلاق دست یافت که در قالب نمودار زیر قابل ارائه است:

تطبیق و سنجش موضع کانت در باب رابطه اخلاق و دین با صورت‌بندی جدید و جامع در صورتی ممکن و میسر است که دیدگاه کانت به طور دقیق مشخص و تقریر شود تا آنگاه با تطبیق بر صورت‌بندی جدید بتوان موضع کانت را در این خصوص سنجید و جایگاه آن را مشخص و معین کرد. بنابراین، نخست موضع کانت در قبال رابطه اخلاق و دین را به اختصار تقریر می‌کنیم و آنگاه دیدگاه کانت در باب رابطه اخلاق و دین را در قیاس با صورت‌بندی پیشنهادی فوق، مورد بررسی و تطبیق قرار می‌دهیم.

۵. دیدگاه کانت در باب رابطه اخلاق و دین؛ نظریه مختار

مسئله ایمانوئل کانت، کسی است که یکی از ممتازترین نظریه‌های مربوط به این بحث را مطرح کرده و به نقطه عطفی در تاریخ این مسأله بدل گردیده است. او در باب رابطه اخلاق و دین دو مدعای اصلی به ظاهر متفاوت و متعارض دارد. وی از سویی بر این باور است که آدمی برای

شناخت تکالیف اخلاقی خود نیازی به مرجع بیرونی از قبیل خدا ندارد و عقل عملی برای این منظور به تنهایی کافی است (Kant, 1998, 6:3). از سوی دیگر، معتقد است که همین اخلاق مستقل و خودبنیاد ناگزیر به دین رهنمون می‌شود (Ibid, 1996, 5:129). اقوالی از این دست در باب دین و اخلاق از سوی کانت سبب گشته است که برخی گمان برند که اساساً در بطن فلسفه وی میان الهیات و اخلاقیات تعارضی نهفته است (صادقی، ۱۳۷۷: ۲۴۶-۲۴۷). این جاست که به حق می‌توان پرسید که آیا کانت در سخنان خود در این باره مرتکب تناقض گویی شده است یا اینکه این سنخ سخنان او در چارچوب فکری و نظام فلسفی وی وجهی معقول دارد و این قبیل اتهامات به وی وارد نیست؟

از یک حیث می‌توان گفت که کانت در چارچوب نظام فلسفی‌اش مبنی بر اینکه اخلاق مستقل از دین است و در عین حال این اخلاق مستقل در نهایت به دین منجر و منتهی می‌شود دچار تناقض گویی نشده است. آنجا که کانت بر استقلال اخلاق از دین تأکید می‌ورزد، منظورش از دین، دین تاریخی و وحیانی است. چون در نظام اخلاقی کانت، انسان موجود مختاری است که به نحو مستقل و به یمن سرمایه‌های ذاتی، یعنی به سبب وجود عناصر پیشین مقدم بر تجربه در دستگاه شناسایی‌اش، می‌تواند در قالب قضایای تألیفی ماتقدم، احکامی اخلاقی‌ای صادر کند که در همه زمان‌ها و مکان‌ها و برای هر شخص عاقل به عقل عملی، نافذ و الزام‌آور باشد. بنابراین، احتیاجی به مرجعی بیرون از خود مثلاً خدا و طبیعت و تاریخ و... ندارد تا برای انسان تعیین تکلیف کند و آنگاه آدمی ملزم به رعایت آن‌ها باشد. به سخن دیگر، فلسفه اخلاق کانت بر مبنای خودآیینی اراده پی‌ریزی شده است و انقلاب کپرنیکی کانت در عرصه فلسفه اخلاق نیز به همین معناست. در واقع، انسان هم واضح قوانین است و هم تابع آن. از سوی دیگر، اگر دین وحیانی پایه و اساس اصول اخلاقی قرار گیرد و به عبارت دیگر، اخلاق بر پایه و شالوده منشأیت الهی بنا شود (ابتناء اخلاق بر دیگرآیینی)، با اصل خودآیینی، که مطابق آن باید هر اراده عقلانی واضح و تابع قوانین اخلاقی خویش باشد، در تعارض خواهد بود (کاظم‌خانی، ۱۳۹۷: ۱۲۱-۱۴۰).

اما آنجا که کانت می‌گوید: اخلاق خودبنیاد الزاماً و به نحو اجتناب‌ناپذیر به دین رهنمون می‌شود، منظورش از دین، دین عقل عملی است نه دین تاریخی و وحیانی. البته باید گفت که

آموزه‌های دینی عقل عملی (خدا و جاودانگی نفس) و اخلاق مربوط به یک ساحت‌اند نه دو ساحت جداگانه. بدین معنی هم اخلاق و هم باور به خدا و بقای نفس، هر دو، متعلق به ساحت عقل عملی انسان است. یعنی هر دو محصول و فرآورده عقل عملی است نه حاصل موجودی مافوق انسان که این موجود مافوق طبیعی، خواه خدا باشد خواه هر موجود دیگری. اما در این میان گوهر و اصل دین عقل عملی، تکالیف اخلاقی آن است و نه آموزه‌های آن. همان گونه که کانت در تعریف خود بر این امر تأکید می‌کند:

«دین عبارت است از تصدیق همه تکالیف به عنوان فرامین الهی؛ اما نه فرامین الهی به عنوان الزام یعنی به عنوان اوامر خودسرانه و امکانی یک اراده بیگانه، بلکه به عنوان قوانین ذاتی هر اراده مختار به معنای دقیق کلمه» (کانت، ۱۳۸۴: ۲۱۲)

حاصل آنکه با تشخیص و تعیین مدلول واژه «دین» در دو ادعای فوق‌الذکر کانت، تعارض ظاهری از میان برمی‌خیزد و با یکدیگر قابل جمع می‌شوند. به این معنا که اخلاق به عنوان شناخت مستقل تکالیف و عمل بدان تکالیف، از دین و حیانی، که منشأ غیر انسانی دارد، مستقل است ولی از سوی دیگر همین اخلاق خودبنیاد مستلزم پذیرش دو مفهوم بنیادین عقل عملی یعنی جاودانگی نفس و خداست. یعنی اگر هم در دین طبیعی یا دین عقل عملی از خدا و جاودانگی نفس سخن گفته می‌شود ناشی از محوریت و اهمیت و ضرورت اخلاقی است. یعنی این دو مفهوم خدا و جاودانگی نفس، به عنوان دو پیشفرض اخلاقی، نقش تنظیمی دارند نه تقویمی و بدین جهت خدای کانت را با خدای ادیان و حیانی نمی‌توان یکی گرفت. در واقع باور به خداوند و بقای نفس، هویت اخلاق را تعیین و تعریف نمی‌کنند، یعنی با آن رابطه تقویمی ندارند بلکه سبب وصول عقل عملی به غایت خاص خود (قداست و سعادت) و تتمیم و تکمیل آن می‌شوند. با توجه به نکات فوق روشن می‌شود که تمرکز کانت بر روی تعیین رابطه اخلاق با آموزه‌های دین عقل عملی است و نه دین تاریخی و حیانی.

از حیث دیگر و با توجه به عبارتی از اثر منتشره پس از مرگ کانت، تحلیل دیگری نیز از نظر کانت در خصوص نسبت میان دین و اخلاق قابل ارایه است. کانت در اثر منتشره پس از مرگ به

نکته مهمی تصریح می‌کند که در آثار دیگر او به صراحت بیان نشده است. ادعای عجیب کانت این است که خدا و عقل عملی یک چیزند. به عبارت دیگر، خدا دیگر صرفاً یکی از اصول موضوعه عقل عملی نیست، بلکه همان عقل عملی است. «خدا را نباید به عنوان جوهری {نومن/ ذات معقولی} بیرون از من، بلکه باید همچون عالی‌ترین اصل اخلاقی در من تصور کرد» (kant, 1920: 826). در عبارت دیگری نظر خود را صریح‌تر می‌گوید: «مفهوم خدا ... همانا خود عقل عملی محض از حیث شخصیت و فردیتش است» (Ibid: 821I). تشخیص خدا همان عقل عملی است. خدا، به عنوان عقل عملی، در انسان است، از حیث اندیشنده و مصدر صدور رفتار انسان اعم از گفتار و کردار است و از حیث دیگر معقول عقلی انسان است. این آموزه در عبارت دیگری بیشتر ایضاح می‌شود:

«موجودی [واقعی/ چیزی] در من هست، متمایز از خودم ...، که آزادانه از درون من در مورد من داوری می‌کند، رفتارم را توجیه یا محکوم می‌کند، و من به عنوان انسان خودم همان موجود هستم، آن جوهری بیرون از من نیست ... علیت آن دارای ضرورت طبیعی نبوده، بلکه تعینی از من است که معطوف به فعل آزادانه است» (Ibid: 824).

نظر کانت در اثر منتشره پس از مرگ در اصل و اساس مذهبی است؛ هر چند از جهات مهمی آموزه مسیحی را اصلاح می‌کند. یوئینگ معتقد است کانت سعی می‌کند هر اصل اعتقادی دینی را که قبول دارد بر اخلاق مبتنی سازد و همه اصول اعتقادی مورد اجماع در مسیحیت را کم و بیش به نحو نمادین بر اساس مفاهیم اخلاقی تفسیر کند (یوئینگ، ۱۳۹۶: ۲۹۲). کانت در درس گفتارهای منطقی ایمان را قسمی تصدیق غیر یقینی توصیف می‌کند که از لحاظ عینی و واقعی نابسندیده بوده ولی از لحاظ ذهنی بسنده است (kant, 1997: 571). به همین دلیل است که او با آنچه امروزه معمولاً «تجربه دینی» نامیده می‌شود، چه به عنوان منبع شواهد و دلایل برای وجود خدا و چه به منزله هدف مطلوب افراد با ایمان و خداجو [در سنت‌های ادیان تاریخی] هیچ سر و کاری ندارد (یوئینگ، ۱۳۹۶: ۲۹۳).

طبق سنت دینی جهان مخلوق هدفمند خداست. بر اساس فلسفه نقدی جهان پدیداری مخلوق

انسان است. زیرا اساساً پدیدار مخلوق انسان است. در فلسفه نقدی فرق است میان برابر ایستا (gegenstand) و عین یا ابژه (objekt). آنچه متعلق علم انسان است برابر ایستا نیست. در فرآیند تألیف سه گانه دریافت در شهود، بازسازی در خیال و بازشناسی در مفهوم، برابر ایستا ابتدا به ابژه و سپس به پدیدار تبدیل می‌شود. بدین سان، جهان پدیداری مخلوق انسان است (سعادت‌ی خمسه، ۱۳۹۴: ۱۲۵-۱۳۹؛ ۲۲۲-۲۲۸). همان طور که جهان در سنت‌های دینی علاوه بر مخلوق بودن، ظهور و تجلی خدا نیز هست، جهان پدیداری مخلوق انسان نیز وقتی قالب گزاره به خود می‌گیرد ظهور و تجلی انسان است. در سنت دینی مسیحی گناه نخستین وجود دارد که منجر به هبوط می‌شود. این هبوط در فلسفه اخلاق کانت بر اساس تلاش انسان برای خودبستگی و مسئولیت اخلاقی توجیه می‌شود، که امری گریزناپذیر است. زیرا طبق نظر کانت معصومیت در جهان برای انسان قابل حصول نیست.

در فلسفه اخلاق کانت آزادی اخلاقی و جهد و تلاش در مسیر اخلاقی بودن ارزش‌های عالی به شمار می‌آید. بدون آزادی‌ها و اختیار و جهد و تلاش سعادت انسانی به چیزی تبدیل می‌شود شبیه رضایت حیوانی که فاقد هدف و غایت است. اما چنین جهد و تلاشی مستلزم دوری از طبیعت است، که قوانین خاص خود را دارد و نمی‌تواند اکمال و متمیم هدف و غایت اخلاقی انسان را تضمین کند. طبق سنت دینی باید در آخرت امید وصول به کمال و سعادت حقیقی را داشت، که در سنت مسیحیت به واسطه بازخرید گناهان به یمن فدیة الهی امکان‌پذیر است. در فلسفه اخلاق کانتی نیل به کمال و سعادت حقیقی، ثبات قدم در مسیر جستجو و تحصیل فضیلت تحقق می‌یابد، آن هم نه در عالم آخرت به معنای دینی، بلکه در جامعه مشترک المنافع اخلاقی، که کانت تحقق آن را در آینده بشری محال نمی‌داند. زیرا بر این باور است که انسان به یمن تجارب تاریخی و اجتماعی و پس از اُفت و خیزهای فراوان نهایتاً به این رشد عقلی خواهد رسید که برای حفظ نوع بشر و تأمین منافع فردی و جمعی جامعه‌ای اخلاق محور تشکیل دهد. در جامعه مشترک المنافع اخلاقی منافع فردی متناسب با منافع جمعی بوده و سعادت معقول و ممکن انسان در جهان مادی تأمین خواهد شد (Gordon, 1999h: 105-122).

اکنون که موضع کانت در باب نسبت آموزه‌های دین (خدا و بقای نفس) و اخلاق در حوزه عقل

عملی مشخص شد می‌توان جایگاه آن را در میان مهمترین نظریات ناظر بر روابط دین و اخلاق تعیین نمود. اما پیش از آن داشتن نگاهی انتقادی به موضع آن خالی از لطف نخواهد بود.

۶. نگاهی انتقادی به موضع کانت

چنانکه می‌دانیم، فلسفه کانت به مثابه کوششی در خور اعتناء - و بلکه در خور اعتناترین کوشش - برای جمع دین و اخلاق و علم و فلسفه و هنر، اغلب در ایران با دید مثبت نگریده شده است و اقبال به آن بسیار بالا بوده است. همچنین ابعاد متنوع و مختلف این نظام فلسفی برای رویکردها و نقطه عزیمت‌های گوناگون فلسفی مطلوب بوده است. کانت چنان تفسیری از مفاهیم مذکور ارائه می‌کند که هیچ یک به بهای دیگری قربانی نمی‌شود و در جای خود می‌ماند. این نکته از این حیث اهمیت می‌یابد که با مرور تاریخ فلسفه درمی‌یابیم که اگر از فلاسفه یونان باستان و تا حدودی از برخی فیلسوفان میانه گذر کنیم، در میان فلاسفه عصر جدید به ندرت فیلسوفی می‌توان یافت که در جمع این همه امور چنین کوشش قرین توفیقی داشته باشد. اما چنان قرین توفیق بودنی، مطلق و خالی از نقص نیست. بلکه برخی از آن نقایص به نحوی تلائم کلی کار او را نشانه رفته است. بارزترین آن‌ها عبارت است از مفروض گرفتن مفهوم خدا در اخلاق، چیزی که به کررات از آن بحث شده است. همچنین - آنگونه که در این نوشتار بیان شد - رویکرد دوگانه به مفهوم دین در کانت نیز می‌تواند به عنوان نقطه آسیب‌پذیر دیگری در فلسفه کانت دانسته شود.

وقتی موضع کانت را با روابط مکشوف میان اخلاق و دین و خصوصاً با صورت‌بندی جدید و جامع از آن روابط می‌سنجیم و تطبیق می‌دهیم، در تشخیص و تعیین جایگاه موضع کانت در میان آن‌ها با دشواری‌هایی مواجه می‌شویم. دلیلش هم این است که کانت تفسیر و تلقی جدیدی از دین عرضه می‌کند و آن را از دین وحیانی جدا می‌کند که تا زمان کانت بدیع بوده است. بنابراین، واژه «دین» در نزد کانت رهن است. لذا در تعیین جایگاه موضع کانت در قبال رابطه اخلاق و دین باید بسیار هوشیار بود تا در نسبت‌سنجی میان اخلاق و دین در نزد کانت به تمایز وی میان دین وحیانی و دین عقل عملی (دین طبیعی) توجه داشت و دقت کرد که نسبت اخلاق را با کدام دین مورد کاوش قرار می‌گیرد.

حال وقتی این نکته مهم را با مباحث رایج در فضای فلسفی خود می‌سنجیم اهمیت خود را بیش از پیش آشکار می‌سازد. در فضای فلسفی و فکری ما وقتی از رابطه دین و اخلاق سخن گفته می‌شود عموماً دین و حیانی مد نظر است. تجربه مدرنیته از رابطه دین و اخلاق، چه به نحو سلبی و چه به نحو ایجابی، بسیار مورد استناد متفکران ما قرار می‌گیرد. دیدگاه کانت در کانون مدرنیته قرار دارد. بخش مهمی از مسأله رابطه دین و اخلاق به رابطه این دو بعد از تجربه مدرنیته مرتبط است. از یک طرف، عده‌ای تجربه مدرنیته را دست کم از این حیث تجربه موفقی می‌دانند، که حاصل آن ظهور سکولاریسم است. عده دیگری نیز این تجربه را ناموفق می‌دانند. حال التفات به این نکته که کانت نهایتاً بر معنایی خاص و محدود از دین صحه می‌گذارد، این ارزیابی‌ها را نیازمند بازنگری مجددی می‌گرداند.

آموزه کانت در اثر منتشره *پس از مرگ*، اگر نظر نهایی کانت به شمار آید، دچار نوعی ناسازگاری درونی است. در مسیحیت انسان در برابر خداست ولی در نظام اخلاقی کانت با یکسان دانستن عقل عملی، یا همان خود حقیقی، با خدا، استقلال فرد در برابر خدا کنار گذاشته می‌شود. با این حال آموزه کانت فاقد این نظر هگلی در خصوص جهان زمانی-مکانی به عنوان تجلی و ظهور زمانمند یک واقعیت عقلانی نهایی عقلانی است که تک تک افراد انسانی در حکم اجزاء فرعی آن هستند. بدین ترتیب می‌بینیم که نزد کانت کشمکش میان نظام عقلی و آزادی اخلاقی فردی، یا به عبارت دیگر، میان عقل‌گرایی ولفی و فردگرایی پارسامنشانه (pietistic)، همچنان پابرجاست. بنابراین لازم است که در بررسی رابطه اخلاق و دین در نزد کانت و نیز در تعیین جایگاه موضع وی میان روابط مکشوف از سوی محققان باید بسیار محتاط و هوشیار بود تا مبادا میان دین و حیانی و دین عقل عملی از سویی، و نسبت‌سنجی میان اخلاق با هر یک از دو دین مذکور از سوی دیگر، خلطی صورت گیرد.

۷. نتیجه

از آنچه گذشت، می‌توان نتیجه گرفت که هر چند محققان و دانشوران انحای گوناگونی از روابط میان اخلاق و دین کشف کرده‌اند، اما می‌توان آن روابط مکشوف از سوی اندیشمندان را با دخل و تصرفی در یک صورت‌بندی جامعی ارایه نمود و آنگاه موضع ویژه کانت در این زمینه را مورد

سنجش و تطبیق قرار داد. به گمان نگارندگان، از تطبیق موضع کانت با صورت‌بندی جامع از روابط میان اخلاق و دین به دست می‌آید که موضع کانت از دو منظر قابل تطبیق و سنجش است. به این معنا که اگر رابطه اخلاق با دین و حیانی در نزد کانت مدّ نظر باشد، مطابق صورت‌بندی جدید و جامع باید گفت که اولاً رابطه اخلاق با دین و حیانی غیرتاریخی است. ثانیاً دارای دوگانگی‌اند (نظریه تباین) ثالثاً از جهت منشأ مستقل از یکدیگراند و نسبتی از این جهت با هم ندارند رابعاً بر اساس امکان تفسیر عقلانی از کل مفاد دین و حیانی، امکان سازگاری کلی وجود دارد. اما اگر رابطه اخلاق با دین عقل عملی (دین طبیعی) مراد است می‌توان گفت که اولاً رابطه این دو غیرتاریخی است؛ ثانیاً دارای دوگانگی‌اند؛ ثالثاً از جهت منشأ واحدند و منشأ مستقل از هم ندارند و از این حیث با هم نسبتی دارند؛ رابعاً دین وابسته و متکی بر اخلاق است؛ خامساً وابستگی مذکور از حیث عقل عملی است.

افزون بر این، بر اساس آموزه تصریح شده در اثر منتشره پس از مرگ نظام اخلاقی کانت نظامی دینی در لباس مبدل است که مبادی‌اش در عالم نومن و ذات معقول و ظهور و بروزش در عالم پدیداری است؛ عالمی که خالق آن از یک حیث، انسان نظوروز و از حیث دیگر، خدایی است که یکسان با عقل عملی است. در این آموزه کانت نوعی ناسازگاری درونی مشهود است؛ ناسازگاری‌ای که ظهور تضاد و کشمکش میان نظام عقلی و آزادی اخلاقی فردی، یا میان عقل‌گرایی و فردگرایی پارسامنشانه است.

پی‌نوشت

^۱ واژه جزء دو معنا دارد: گاهی مراد از آن این است که چیزی از اجزاء تشکیل دهنده یک اتاق به حساب آید؛ و گاهی مراد از آن این است که چیزی مقدمه لازم و ضروری امری است. اگر امری مقدمه لازم و ضروری امر دیگری باشد معنایش این است که محال است امر دوم تحقق یابد، مگر اینکه امر اول تحقق یافته باشد. مثلاً اگر گفته شود که اکسیژن شرط لازم ادامه حیات انسان است، معنایش این است که محال است ادامه حیات انسان تحقق یابد بدون اینکه اکسیژن تحقق یافته باشد (سیدقریشی، ۱۳۸۱: ۱۰۱)

منابع

- اتکینسون، آر. اف. (۱۳۹۱) *درآمدی به فلسفه اخلاق*، ترجمه سهراب علوی‌نیا، چاپ اول، تهران: انتشارات هرمس.
- پترسون، مایکل و دیگران (۱۳۷۹) *عقل و اعتقاد دینی*، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، چاپ سوم، تهران: انتشارات طرح نو.
- افلاطون (۱۳۷۵) *دوره آثار افلاطون*، ترجمه محمدحسن لطفی و رضا کاویانی، ج ۲، تهران: انتشارات خوارزمی.
- دانش، جواد (۱۳۹۲) *دین و اخلاق: بررسی گونه‌های وابستگی اخلاق به دین*، چاپ اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- دیویس، برایان (۱۳۹۲) *درآمدی بر فلسفه دین*؛ ترجمه ملیحه صابری نجف‌آبادی، چاپ ششم، تهران: انتشارات سمت.
- سعادت‌ی خمسه، اسماعیل (۱۳۹۴) *معرفت‌شناسی و نفس‌شناسی کانت: ترابط و تعامل*، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- سیدقریشی، ماریه (۱۳۸۱) *دین و اخلاق*، چاپ اول، قم: بضعه‌الرسول و انجمن معارف اسلامی ایران.
- عالمی، سید محمد (۱۳۸۹) *رابطه دین و اخلاق* (بررسی دیدگاه‌ها در مناسبات دین و اخلاق)، چاپ اول، قم: بوستان کتاب.
- فنایی، ابوالقاسم (۱۳۹۲) *دین در ترازوی اخلاق*، چاپ دوم، تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- کاظم‌خانی، حبیب‌الله؛ مسعود امید (۱۳۹۷) «چگونگی استقلال اخلاق از دین در فلسفه استعلایی کانت»، *پژوهشنامه اخلاق*، شماره ۳۹: ۱۲۱-۱۴۰.
- کانت، ایمانوئل (۱۳۸۴) *نقد عقل عملی*؛ ترجمه انشاءالله رحمتی؛ چاپ اول، تهران: نورالثقلین.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۷) «دین و اخلاق»، *مجله آیین*، شماره ۱۶: ۱۲-۱۶.
- یوئینگ، ای. سی. (۱۳۹۶) *شرحی کوتاه بر نقد عقل محض کانت*، ترجمه اسماعیل سعادت‌ی خمسه، چاپ اول، تهران: انتشارات هرمس.
- Bartley III; William W. (1971) *Morality and Religion*, MacMillan, St. Martin's Press.
- Berg, J. (1991) How Could Ethics Depend on Religion?" in Peter Singer (ed.) *A Companion to Ethics*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Frankena, W. K. (1981) "Is Morality Logically Dependent on Religion?"

- in Paul Helm (ed.) *Command and Morality*, Oxford University Press.
- Gordon Michalson (1999) *Kant and the Problem of God*, Oxford: Blackwell Publishers.
  - Kant, Immanuel: (1998) *Religion within the Boundaries of Mere Reason and Other Writings*, Trans. and edit. Allen w. wood. Cambridge: Cambridge University Press.
  - Kant, Immanuel (1920) *Kants Opus Postumum, dargestellt und beurteilt*, E. adickes (Berlin).
  - Kant, Immanuel (1997) *Lectures on Metaphysics*, trans. and edit. Karl Ameriks, Cambridge: Cambridge University Press.
  - Kant, Immanuel (1996) *Critique of Practical Reason*, Trans. and edit. Cambridge: Cambridge University Press.